

O'ZBEKISTON XALQARO ISLOM AKADEMIYASI

**QOZOG'ISTON RESPUBLIKASINING JANUBIY-QOZOG'ISTON
UNIVERSITETI**

**QOZOG'ISTON RESPUBLIKASI YEVROOSIYO MILLIY
UNIVERSITETI**

**"TURKIY TILLI XALQLAR FALSAFASI, MADANIYATI: TARIX,
BUGUN VA KELAJAK"**

**"ФИЛОСОФИЯ, КУЛЬТУРА ТЮРКОЯЗЫЧНЫХ НАРОДОВ:
ИСТОРИЯ, НАСТОЯЩЕЕ И БУДУЩЕЕ"**

**"PHILOSOPHY, CULTURE OF THE TURKIC-SPEAKING
PEOPLES: HISTORY, PRESENT AND FUTURE"**

**mavzusidagi xalqaro online
SIMPOZIUM
materiallari**

ИНСОН ПОТЕНЦИАЛИ ИЛМИЙ КАТЕГОРИЯ СИФАТИДА

Хуршид Нақибиллаевич Холмирзаев

Андижон давлат университети таянч докторанти

Аннотация:

Мақолада «салоҳият» атамаси таърифнинг ноаниқлиги ва уни энциклопедик манбаларда, олимларнинг асарларида изоҳланиши ўрганилган. Ушбу концепцияни кенг талқин қилиш уни илмий билимлар соҳасининг ўзига хос хусусиятларига қараб турли хил талқинларда турли хил билим йўналишларида қўллашга имкон бериши аниқланди. Инсон тараққиёти муаммоларини ўрганиш жараёнида илмий назарияларни таҳлил қилиш «инсон» феноменини аниқлашга ягона ёндашув мавжуд эмаслигини кўрсатади.

Калит сўзлар: инсон салоҳияти, потенциал, инсон салоҳиятини такрор ишлаб чиқариш, инсон салоҳияти тоифаси, категорияк ёндашув.

Аннотация:

В статье исследуется неоднозначность определения термина «потенциал» и его трактовки в энциклопедических источниках, в трудах ученых. Выяснилось, что широкое толкование этого понятия позволит применять его в разных интерпретациях в разных областях знания в зависимости от конкретных характеристик области научного знания. Анализ научных теорий в исследовании проблем человеческого развития показывает, что единого подхода к определению «человеческого» феномена не существует.

Ключевые слова: человеческий потенциал, потенциал, воспроизводство человеческого потенциала, категория человеческого потенциала, категориальный подход.

Annotation: The article examines the ambiguity of the definition of the term "potential" and its interpretation in encyclopedic sources, in the

works of scientists. It was found that a broad interpretation of this concept would allow it to be applied in different interpretations in different areas of knowledge, depending on the specific characteristics of the field of scientific knowledge. An analysis of scientific theories in the study of human development problems shows that there is no single approach to defining the "human" phenomenon.

Keywords: human potential, potential, reproduction of human potential, human potential category, categorical approach.

Инсон тараққиёти муаммоларини ўрганиш жараёнида илмий назарияларни таҳлил қилиш «инсон» феноменини аниқлашга ягона ёндашув мавжуд эмаслигини кўрсатади.

«Потенциал» атамасининг этимологияси «салоҳият» сўзидан келиб чиқади. Халқаро луғатларга кўра, «куч» (лот. *potentia* - куч) бу намоён бўлиш қобилияти [1;5]. Худди шундай, этимологик луғатда потенциал тушунчасига лотин тилида *potentialis* сўзидан олинган бўлиб, сўзма-сўз таъриф берилганда - «куч» ёки "бўлиши мумкин" деган маъноларни англатади. [2;3]

Ушбу атама таърифнинг ноаниқлиги, уни энциклопедик манбаларда талқин қилишни ўрганаётганда аниқ кўринади.

Энциклопедик манбаларда потенциалнинг умумий таърифи "воситалар, захиралар, мавжуд манбалар ва маълум бир мақсадга эришиш учун сафарбар қилиниши ва ишлатилиши мумкин бўлган омиллар" сифатида келтирилган. [3;1]

С. И. Ожегов ва Н. Ю. Шведованинг изоҳли луғатида потенциалга қуйидаги таъриф берилган: "... қайсидир маънода куч даражаси, баъзи воситалар, имкониятлар йиғиндиси ..." [4;4]. Иқтисодий луғатда А. Н. Азрилян инсон потенциали остида ҳар қандай соҳада мавжуд

воситалар, имкониятларнинг умумийлигини тушунишни таклиф қилади. [5:2] Миско К.М. потенциални ўрганилаётган объектдан самарали фойдаланишнинг ички, яширин имкониятлари тўғрисидаги инсон билимларининг чегараси деб ҳисоблайди, уларни миқдорий жиҳатдан аниқлаш ва натижада амалий фаолиятнинг идеал шароитларида амалга ошириш мумкин эканлигини таъкидлайди.

Потенциалнинг энг кенг тарқалган талқини қуйидагича таъриф билан таъминланади: "муаммони ҳал қилиш ёки муайян мақсадга эришиш учун ишлатилиши мумкин бўлган имкониятлар, воситалар, захиралар манбаи; шахс, жамият, давлатнинг маълум бир соҳадаги имкониятлари".

Т.Г. Храмованинг ёндашувига кўра: "потенциал нафақат ресурсларнинг миқдори, балки уларда мавжуд бўлган йўналишда тизимни ривожлантириш имкониятидир".

Шундай қилиб, илмий адабиётларда потенциал тушунчаси ўрганилаётган илмий соҳадаги тармоқ мансублигига ва бошқаларга қараб ноаниқликда фарқ қилади. Дастлаб ноаниқлик ва тизимсизликни олдиндан белгилаб берадиган, бинобарин, назарий таҳлилнинг етишмаслиги бўлган баҳсли таъриф билан тавсифланади.

Мазкур концепциянинг кенг талқини, уни илмий билимлар соҳасининг ўзига хос хусусиятларига қараб, турли хил талқинларда турли хил билим йўналишларида қўллашга имкон беради, аммо барча таърифлар учун умумий бўлган «потенциал» ни тушуниш, объектнинг маълум шароитларда мақсадга мувофиқ амалга оширилиши, шунингдек такомиллаштирилиши мумкин бўлган тўпланган таркиб сифатлари йиғиндисидир.

Бизнинг фикримизча, ҳар бир таъриф «потенциал» категориясининг моҳиятини очиб беради, унинг хусусиятларидан

фақат биттасини тавсифлайди, ҳар қандай объектнинг потенциали аниқ шаклда амалга ошириладиган динамик шаклланиш эканлигини инобатга олмайди.

Бундан ташқари, потенциалнинг турли хил таърифларида ҳеч қандай зиддият йўқ, чунки, улар унинг турли хил муҳим хусусиятларини, интеграциясини тақдим этади. Ягона яхлит жараёнда илмий билим категорияси сифатида потенциални намоёиш этади.

Ҳар бир муҳим хусусият ривожланиш жараёнининг босқичига тўғри келади, бу илмий адабиётда репродуктив жараённи назарда тутади. Ривожланиш ҳақидаги илмий билимларнинг тоифаси сифатида потенциалнинг муҳим хусусиятларини ўрганиш эволюцион жараённинг динамик босқичларида уларнинг айланишини кузатишга имкон беради:

- куч сифатида потенциал ҳозирги ёки ўтмишда шаклланган ва тўпланган объект ёки субъектнинг маълум бир динамик сифатини тавсифлайди;

- қобилият сифатида потенциал аллақачон ички куч, намоён бўлишга тайёр энергия, атрофдаги воқеликда резонанс орқали субъект томонидан намоён бўладиган меҳр;

- салоҳият қобилиятлар намоён бўлиши орқали ўз фазилатларини амалга ошириш воситаси сифатида;

- салоҳият аниқланмаган, яширин қобилият ва тизимнинг хусусиятлари ва сифатларини янада ривожлантириш, такомиллаштириш учун воситалар захираси сифатида;

- имконият сифатида потенциал объект ёки субъектга интилишга имкон беради. Ташқи муҳитда ўз тушунчасини кенгайтириш ва "ичкаридан ўсиш", ўзини ўзи билиш орқали ўзини ривожлантириш.

Шундай қилиб, бизнинг фикримизча, потенциал объектнинг ривожланишига бўйсунадиган ва қодир бўлган хусусиятлари, шунингдек ривожланишнинг аниқ натижаларида (моддий ва моддий жиҳатдан намоён бўлмайдиган) амалий амалга ошириш учун хусусиятлари ва фазилатлари тизимини ифодалайди.

Бу аниқ шароитларда потенциални амалга ошириш даражасини баҳолашга имкон беради.

Потенциал бир вақтнинг ўзида учта даражадаги алоқаларни жамлайди:

- биринчидан, у ўтмишни акс эттиради, яъни, бу хусусиятлар тўплами, унинг шаклланиши ва унинг ишлаш ва ривожланиш қобилиятини белгилаш жараёнида тизим томонидан тўпланган;

- иккинчидан, ҳозирги кунни амалий қўллаш нуқтаи назаридан характерлайди ва мавжуд қобилиятлардан фойдаланиш. Бу амалга оширилган ва амалга оширилмаган имкониятларни фарқлаш имконини беради;

- учинчидан, у ривожланишга (келажакка) қаратилган: қобилиятларнинг намоён бўлиши жараёнида улар нафақат амалга оширилади, балки уларни янгилаш, такомиллаштириш, кенгайтириш ҳам мумкин. Барқарор ва ўзгарувчан ҳолатларнинг бирлигини ифодаловчи потенциал «потенциал» сифатида келажакда ривожланиш ва кўпайиш элементларини ўз ичига олади.

"Инсон салоҳияти" ҳодисаси ижтимоий-иқтисодий соҳани ва инсон тараққиёти муаммоларини ўрганишда илмий назарияларни таҳлил қилиш, аниқлашда ягона ёндашув мавжуд эмаслигини кўрсатади.

Ушбу ҳодисага қизиқиш биринчи бўлиб 20-асрнинг иккинчи ярмида махсус ва илмий адабиётларда цивилизация тараққиёти жараёнида инсоният ҳаётининг қадр-қимматини, инсоннинг табиий

муҳитдаги фаолиятининг оқибатларини англаш натижасида, инсоният жамиятининг соғлиғи ҳолатини баҳолаш натижасида пайдо бўлди.

"Инсон потенциали" тушунчасига қараганда "инсон салоҳияти" тушунчаси тобора кўпроқ семантик талқин қилишда замонавий адабиётда кенг қўлланилмоқда. Чунки у ҳар томонлама тавсифлашга имкон беради, ижтимоий-иқтисодий, ижтимоий, маданий, экологик ва инсон ҳаётининг бошқа шароитлари, шунингдек, унинг имкониятларини рўёбга чиқаришга имкон беради. Шу билан бирга, концепциянинг мазмунини аниқлашга мавжуд ёндашувлар кўплаб муаммоларни келтириб чиқаради.

Шундай қилиб, инсон салоҳияти "соғлиқнинг тўпланган захираси, умумий маданий касбий компетенция, ижодий, тадбиркорлик, бозор ва бозорга оид бўлмаган механизмлар асосида фаолият соҳасида ва истеъмол соҳасида амалга ошириладиган фуқаролик жавобгарлиги". Аммо инсон салоҳиятининг тўпланган захира сифатида таърифи семантик юкни торайтиради, моддий ресурсларга ўхшашлиги билан унинг барқарорлигини тавсифлайди.

Инсон тараққиёти концепциясига яқинроқ, бизнинг фикримизча, инсон салоҳиятини инсоннинг жисмоний ва маънавий кучлари тизими, алоҳида ижтимоий гуруҳлар ва умуман жамият сифатида белгилашдир, унинг амалга оширилиши ижтимоий тузилмаларнинг кенгайтирилган такрор ишлаб чиқарилишини ва шахс ҳаёти сифатининг ошишини таъминлайди. Тизим сифатида инсон, гуруҳ ва жамият қобилиятлари ва кучларининг умумийлиги ғояси инсониятнинг ўз-ўзини ривожлантиришдаги ҳақиқий ва яширин имкониятларини тизимли нуқтаи назардан кўриб чиқишга имкон беради.

Шундай қилиб, 20-асрнинг охирида инсон салоҳиятининг моҳияти ҳақидаги илмий ғоялар доирасида ишлаб чиқилган иккита ёндашув (ресурс ва истеъмолчи) ушбу ҳодисага нисбатан қутбли қарашларни акс эттиради.

Биринчиси, социалистик иқтисодиёт деб аталадиган тарзда ишлаб чиқилган, инсон салоҳияти мамлакат миллий иқтисодиётининг ишлаб чиқариш фаолияти ва илмий-техник тараққиётни тезлаштириш билан бевосита боғлиқ бўлган муҳим ресурс иқтисодий таркибий қисмларидан бири эканлигидан келиб чиқади. Ушбу ёндашув ресурс деб номланди ва "ишчи кучи" тушунчаси орқали инсон салоҳиятининг маъносини очиб беради. Инсоннинг қадр-қиммати унинг самарали меҳнати орқали давлатга фойда сифатида қаралади. Кейинчалик, АҚШда истеъмолчилар ёндашуви доирасида иқтисодий ўсиш концепцияси пайдо бўлди, бу истеъмолчиларни максимал даражада қондириш учун товар ва хизматларнинг кенгайтирилган ишлаб чиқарилиши натижасида эришилган аҳоли фаровонлиги ғоясига асосланди ва жамият ривожланишининг пировард мақсади ҳисобланади.

Шундай қилиб, узоқ вақт давомида турли хил ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий тизимларда жамиятнинг прогрессив ривожланиши концепциялари орасида асосий эътибор "ишлаб чиқариш учун ишлаб чиқариш"га, иқтисодий ўсишга, инсон ва жамият ривожланишининг пировард мақсади, аҳоли фаровонлигининг асоси бўлганлар устунлик қилганлар киради. Бироқ, охир-оқибат, "инсон тараққиёти" орқали "иқтисодий ўсиш" формуласи ўзини оқламади ва бузғунчи тенденцияларнинг кўпайишида (атроф-муҳитнинг ифлосланиши, ижтимоий аҳамиятга эга касалликлар ва ўлимнинг кўпайиши,

туғилиш даражасининг пасайиши, жамиятга бўлган ишонч инқирози) ифодаланган.

Шу сабабли, 20-асрнинг охирида Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Тараққиёт Дастури мутахассислари томонидан ишлаб чиқилган инсон тараққиёти концепцияси энг тан олинган дастур бўлди. Ижтимоий тараққиётнинг марказига қўядиган ва иқтисодий деб ҳисоблайдиган ўсиш инсон тараққиётининг асосий мақсади эмас, балки восита сифатида кўрилди. Ушбу концепция, комплекс ёндашувни ҳисобга олган ҳолда, асосий кўрсаткичлар нафақат ЯИМ, балки соғлиқни сақлаш, таълим ва маълумот олиш имкониятларини тавсифловчи параметрларни ҳам ҳисобга олиш керак деган фикрни илгари сурди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Большой энциклопедический словарь М.: АСТ, 2009. 1020 с.
2. Большой энциклопедический словарь / под. ред. А.Н. Азрилияна. – 2-е изд. доп. и перераб. – М.: 1997. 864 с.
3. Рус тилининг этимологик луғати / Ред. Шаинского Н.М.-М.: 1994. 1023 Б.
4. Толковый словарь русского языка. / Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. М.: ИТИ Технологии, 2010. 944 с.
5. Чет эл сўзларининг луғати. Комлев Н.Г. – М., 2006. 672 Б.

		қилишда психодинамик ёндашув таҳлили	
35.	ЛАТИПОВ Р.	Молодежь в процессе становления (социального, психологического, мировоззренческого)	292-299
36.	ҲАМИДОВ З. ҲАМИДОВ Н.	Беҳбудий янги усулдаги мактаблар тарғиботчиси ва асосчиси (таваллудининг 145 йиллиги муносабати билан)	300-305
37.	ЖҲРАЕВА Н.	XVI аср бухоро шаҳри муқаддас қадамжолар топографиясидаги ўзгаришлар	305-310
38.	ГУЛОВА А. А.	Алишер Навоий асарларида илм масаласи	310-317
39.	ЯҚУБОВ Н.	Ўзбекистон ССР советларига сайловларда синфий муносабатлар масаласи	318-324
40.	ЭРГАШЕВ У. Б.	Исомиддин Аҳмад Тошкўризаданинг маънавий ва ахлоқий қарашлари	324-335
41.	G'APPAROV E. O.	Turkiy xalqlar falsafasida ijtimoiy innovatsiyalarga oid qarashlar	335-341
42.	ҚҲИСИНОВА Ф. О.	Мусулмон давлатлари ўртасидаги алоқаларни ривожлантиришда ислом ҳамкорлик ташкилотининг роли	341-346
43.	ХОЛМИРЗАЕВА Г. Б.	Ўзбек халқ эртакларида дўстлик ҳамда инсонийлик фазилатларининг педагогик моҳияти	346-354
44.	ХОЛМИРЗАЕВ Х.Н.	Инсон потенциали илмий категория сифатида	355-362
45.	ЁҚУБОВА.М.И ТОЛИПОВ А.	Ўзбекистонда ёшларни кибер таҳдидлардан ҳимоя қилиш тизмини такомиллаштириш	363-368
46.	ЖУМАБЕКОВА М. В.	Ҳлы даланың жеті қыры және түркі өркениеті	368-373
47.	МАХМУДОВ Б. А.	Жисмоний тарбия ўқитувчиларини касбий фаолиятга тайёрлашнинг методологик асослари	373-380
48.	ХУДОЙҚУЛОВА Д.Ш.	Ўқувчиларни ватанпарварлик руҳида тарбиялашда бадний образлардан фойдаланиш	380-385
49.	НИҲМОНОВ А.С.	Қадимги туркий ёзма адабиётда параллелизм ҳодисаси	386-389
50.	ТОЛИПОВ А.	Ўзбекистонда ёшлар жиноятчилигидан огоҳлантириш омиллари ва уларни профилактика қилиш ижтимоий-ҳуқуқий механизмлари	389-393